

SRBI KAO NOVA NACIONALNA MANJINA U POSTJUGOSLOVENSKIM DRŽAVAMA²

Serbs as a New National Minority in Post-Yugoslav States

ABSTRACT *Recent political changes in states founded on the territory of the former Yugoslavia have resulted in profound changes in relation to minorities. The factual status of Serbian minorities in the neighboring countries has been influenced by various circumstances – demographic, political, legal, historical, etc. Outside Serbia, in former Yugoslav republics there are nearly half a million persons belonging to Serbian nationality who have the status of national minority. Although their social and legal status is defined according to European standards of minority protection, closer analysis points to a rather unfavorable status of Serbian minorities. A reason for such a situation may also be found in the poorly designed and insufficiently organized policy of the homeland country. Bilateral treaties are a way to protect more efficiently compatriots in other countries, as well as an efficient mechanism for better integration of minorities in all fields of social life in the territorial country. Minorities' rights stipulated in most bilateral treaties are the right to ethnic identity, linguistic rights, right to education, media rights, etc.*

KEY WORDS *Serbs, new national minority, demographic trends, former Yugoslav republics*

APSTRAKT *Političke promene 1990-ih godina u državama nastalim na prostoru bivše SFRJ imali su za posledicu pojavu tzv. novih manjina i promenu odnosa prema zaštiti i pravima nacionalnih manjina. Položaj i identitet srpske manjine u susednim državama determinisan je brojnim faktorima demografske, istorijske, pravne i političke prirode. Procenjuje se da samo u bivšim jugoslovenskim republikama (bez Bosne i Hercegovine), sada samostalnim državama (Slovenija, Hrvatska, Crna Gora, Makedonija) živi gotovo pola miliona pripadnika srpskog naroda koji imaju status nacionalne manjine. Mada je njihov društveni i pravni položaj određen evropskim standardima zaštite prava nacionalnih manjina, analiza ukazuje na više ili manje nepovoljan položaj srpske manjine na koji pored ostalog utiče i nedovoljno osmišljena politika zemlje matice. Bilateralni sporazumi za matične države predstavljaju način zaštite svojih sunarodnika u susednim državama, kao i efikasan mehanizam za postizanje bolje integracije pripadnika manjina u sve strukture države u kojoj žive. Osnovna prava nacionalnih manjina, sadržana u većini bilateralnih sporazuma predstavljaju pravo na etnički identitet, jezička prava, pravo na obrazovanje i drugo.*

KLJUČNE REČI *Srbi, nova nacionalna manjina, demografski trendovi, bivše jugoslovenske republike*

¹ raduski@eunet.rs

² Rad je deo projekta pod nazivom: "Istraživanje demografskih fenomena u funkciji javnih politika u Srbiji"(broj 47006) koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije.

Uvod

Raspad bivše SFRJ devedesetih godina XX veka dogodio se istovremeno sa društveno-ekonomskim i političkim promenama u Istočnoj Evropi. Jednostranački politički sistem zamenjen je višestranačkim, a oživljavanje i izrazita politizacija etničkog i etnifikacija političkog predstavljali su važnu odrednicu tog procesa. Sa dezintegracijom bivših socijalističkih zemalja (SFRJ, SSSR i SFRJ) i stvaranjem novih država, gotovo preko noći više od 60 miliona ljudi koji su bili državljani tih zemalja, pretvoreno je u etničke manjine koji žive izvan granica matičnih država. Samim tim procenjuje se da danas u Evropi ima između 90 i 100 miliona pripadnika nacionalnih i etničkih manjina (oko 12% ukupnog evropskog stanovništva), što je najveći zabeležen broj u novijoj evropskoj istoriji (Brunner, 1996). Isto tako, oko 25 miliona Rusa živi u državama bivšeg Sovjetskog Saveza i više od 10 miliona pripadnika neruske nacionalnosti izvan svoje etničke teritorije. Nacionalne manjine tako zauzimaju ključno mesto na političkoj karti Evrope.³

Na značaj rešavanja manjinskog pitanja-zaštita, poštovanje prava i regulisanje položaja manjina, ukazuje multietničnost i multikulturalnost današnjeg sveta, odnosno činjenica da retko u kojoj zemlji svi njeni državljani govore istim jezikom i pripadaju istoj etničkoj zajednici. Multinacionalne, multikonfesionalne i multikulturalne države su danas pravilo, a ne izuzetak i samo mali broj država može tvrditi da su prave “nacionalne države” u smislu podudaranja državnih s nacionalnim granicama i da je celokupnom stanovništvu države zajednička jedna etnička kultura (Smit, 1998). Imajući u vidu da gotovo nema države koja nije kulturno raznolika, međuetnički odnosi, status nacionalnih manjina, kao i njihova veza sa politikom multikulturalnosti, dolaze u fokus interesovanja naučne, ali i šire društvene javnosti. Zaštita manjinskih prava jedan su od ključnih instrumenata Evropske unije kojim se ispituje stabilnost i zrelost zemalja-kandidata za pristup EU, dok istovremeno te države poštovanjem i zaštitom prava nacionalnih manjina dokazuju svoju pravno-političku transformaciju, demokratsku i multikulturalnu orijentaciju.

Nove države i nove manjine na prostoru bivše SFRJ

Stanovništvo socijalističke Jugoslavije je po svom etničkom sastavu bilo izrazito heterogeno što je posledica različitih istorijskih, ekonomskih, geografskih, demografskih, političkih, kulturno-civilizacijskih i drugih faktora. Prema ustavnoj

³ Mada na međunarodnom planu još uvek ne postoji univerzalna, opšteprihvaćena definicija manjina, najčešće se koristi ona koju je još 1970-ih godina dao italijanski profesor Capotorti: “manjine su grupe brojčano manje od ostalog preovlađujućeg stanovništva neke države, čiji članovi, državljani te države, imaju etničke, verske ili jezičke karakteristike različite od ostalog stanovništva i pokazuju osećanje solidarnosti u očuvanju svoje kulture, tradicije, religije i jezika” (Capotorti, 1991).

definiciji u njoj su živeli jugoslovenski narodi (Srbi, Hrvati, Makedonci, Slovenci, Crnogorci, i Muslimani), zatim etničke grupe sa statusom narodnosti (Albanci, Mađari, Italijani, Bugari Rumuni, Slovaci...), zatim etničke grupe po ustavnom određenju (Romi, Vlasi...) kao i pripadnici raznih drugih evropskih naroda. Treba istaći da je socijalistička Jugoslavija novoformiranim državama na prostoru bivše SFRJ ostavila u nasleđe visoke kriterijume u pogledu poštovanja i zaštite kolektivnih prava nacionalnih manjina. Ustavno-pravna zaštita manjina je obuhvatala: pravo na obrazovanje, službenu upotrebu jezika i pisma, pravo manjina na informisanje na svom maternjem jeziku, institucije političkog predstavljanja manjina i drugo. Uprkos izvesnim nedostacima model zaštite nacionalnih manjina prethodne Jugoslavije imao je nesumnjivo visok stepen ostvarivanja manjinskih prava.

Dezintegracija SFRJ i formiranje novih država 1990-ih godina imali su za rezultat pojačanu nacionalnu stratifikaciju i etničku netoleranciju uz konflikte između većinskog i manjinskog stanovništva. Postjugoslovenske države nisu bile dovoljno spremne za poštovanje prava nacionalnih manjina, što je od početka predstavljalo prepreku za njihovu bržu i potpuniju demokratizaciju. Nepriznavanje nacionalnih, verskih, kulturnih i jezičkih različitosti vodilo je ka pogoršanju većinsko-manjinskih odnosa, pa su položaj, prava i budućnost etničkih manjina na ovim prostorima postali neizvesni. Nove države, zbog heterogene etničke strukture stanovništva, morale su naći odgovarajući *modus vivendi* koji bi zadovoljio prava svih etničkih zajednica uz prihvatanje koncepta i ustavnog određenja kao građanske države, mada u praksi većinom funkcionišu kao nacionalne. Pri tome, bilo je neophodno, pored individualnih prava, poštovati i izvesna kolektivna prava koja se odnose na nacionalnu posebnost manjinskih zajednica. Kao osnovna individualna prava treba spomenuti: pravo izjašnjavanja kao pripadnika određene nacionalne manjine, zabrana svih oblika diskriminacije i ravnopravnost u pogledu uživanja osnovnih ljudskih prava i sloboda, pravo na upotrebu svog jezika u privatnom i javnom životu i drugo. Kolektivna prava (koja pripadnicima nacionalnih manjina omogućavaju opstanak i razvoj kao grupe) znače da ova lica u zajednici sa drugim članovima svoje grupe imaju pravo na očuvanje svog etničkog, verskog i jezičkog identiteta, pravo na negovanje svoje kulture, osnivanje i očuvanje prosvetnih, verskih organizacija ili udruženja, pravo na održavanje veza sa svojom matičnom državom, i drugo. Kolektivna prava uglavnom nisu prihvaćena kao deo današnje međunarodno-pravne zaštite manjina, ali ta vrsta zaštite je u daljoj prošlosti imala ulogu, a i danas nacionalne manjine traže ne samo individualna, nego i kolektivna prava (Stanovčić, 2009). Dakle, uprkos otporu da se otvoreno prihvati ideja kolektivnih prava, ipak postoje izvesna prava (npr. u oblasti obrazovanja, kulture, politike i sl.) čije delotvorno korišćenje podrazumeva da to bude "u zajednici sa drugima" i radi čijeg ostvarenja se uspostavljaju i posebne institucije.

U slučajevima dezintegracije jedinstvenih multietničkih država, pored poštovanja prava već postojećih manjina, otvara se i pitanje položaja tzv. novih

manjina, odnosno onih pripadnika etničkih zajednica koji su nakon secesije ostali odvojeni od svojih matičnih naroda i u novoformiranim državama postali manjina. To se u Evropi potvrdilo u prošlosti prilikom raspada Austrougarskog i Osmanskog carstva i nastanka novih nacionalnih država na tim prostorima, a u novijoj istoriji u slučajevima dezintegracije SFRJ, SSSR i ČSSR u kojima su pojedini delovi "konstitutivnih naroda" postajali "nova manjina". Postavilo se pitanje kako definisati status građana koji ne pripadaju većinskom narodu, a do tada nisu imali ni položaj nacionalne manjine. Ova promena statusa koja nastaje kao rezultat izgradnje novih država teško je prihvatljiva za lica koja su u bivšoj SFRJ predstavljali jedan od šest konstitutivnih naroda da bi se gotovo preko noći našli u poziciji nacionalne manjine. Za određenje pojma "nova manjina", kao i svake manjine posebno je važan odnos između nacionalnosti i državljanstva. Naime, još od Versajskog sporazuma (1919.) uživanje manjinskih prava vezano je za državljanstvo, odnosno postoje odredbe po kojima se automatski utvrđuje državljanstvo stranim državljanima pripojenim novoj državi. Dakle, državljanstvo je uslov da jedna etnička zajednica stekne pravo da bude nacionalna manjina, što važi i danas, pa je s tim u vezi, za pripadnike novih manjina veoma važno da im bude priznato pravo na državljanstvo u zemlji u kojoj žive. Podela na stare i nove manjine implicira da stare manjine imaju dužu tradiciju u ostvarivanju manjinskih prava, dok nove manjine ta prava ostvaruju tek od uspostavljanja državne samostalnosti. Takođe, smatra se da stare manjine bolje i efikasnije ostvaruju svoja prava, dok nove manjine tek izgrađuju svoje institucije. U stvarnosti, na jednak način se tretiraju obe vrste nacionalnih manjina, pa zato razlikovanje ovih manjina ima smisla samo kada se govori o političkom odnosu prema manjinama, jer iza ove podele stoje pre svega politički razlozi (Janjić, 2010).

Srpska nacionalna manjina u postjugoslovenskim državama

Teritorija bivše SFRJ podeljena je pod udarom suprotstavljenih etnonacionalističkih i teritorijalnih zahteva u ratnim sukobima koji su bili praćeni masovnim prisilnim i dobrovoljnim migracijama stanovništva. Loši međuetnički odnosi, a naročito zaoštavanje pitanja statusa manjina nužna je posledica prihvatanja etnonacionalizma kao vladajuće ideologije i prakse, pa problem manjina proizilazi iz sukoba između ideala o etničkoj homogenosti države, sa jedne, i realnosti njene etničke heterogenosti, sa druge strane.

Srbi su tokom duge istorijske prošlosti bili populaciono najbrojniji narod na jugoslovenskom geoprostoru, prisutni u svim republikama bivše SFRJ, sa najdužom državotvornom tradicijom, najrasprostranjenijom autohtonom teritorijom, značajnim prirodnim i ekonomskim potencijalima. Demografsko kretanje, a pre svega brojnost i prostorni razmeštaj, imali su značajnog uticaja na položaj srpske manjine i realizaciju njihovih ustavnih prava i sloboda u postjugoslovenskim državama. Regulisanje položaja starih i novih manjina predstavljalo je ozbiljan problem, s obzirom da ove države nisu bile dovoljno spremne da sprovedu principe

proklamovane u svojim ustavima, dok su u isto vreme za rešenje novonastalih problema imale standarde razvijenih zemalja neprilagođene sopstvenim ekonomsko-političkim okolnostima.

Tabela 1. Srpska nacionalna manjina u Crnoj Gori, Hrvatskoj, Makedoniji i Sloveniji

	1948	1953	1961	1971	1981	1991	2001/02/03
CRNA GORA							
Ukupno	377189	419873	471894	529604	584311	615035	620145
Srbi (broj)	6707	13864	14087	39512	19407	57453	198414
(%)	1,78	3,30	2,99	7,46	3,32	9,34	31,99
HRVATSKA							
Ukupno	3756807	3918817	4159696	4426221	4601469	4784265	4437460
Srbi (broj)	543795	588411	624985	626789	531502	581663	201631
(%)	14,47	15,02	15,02	14,16	11,55	12,16	4,54
MAKEDONIJA							
Ukupno	1152986	1304514	1406003	1647308	1909136	2033964	2022547
Srbi (broj)	29721	35112	42728	36465	44468	44159	35939
(%)	2,58	2,69	3,04	2,21	2,33	2,17	1,78
SLOVENIJA							
Ukupno	1391873	1466425	1591523	1727137	1891.864	1965.986	1964036
Srbi (broj)	7048	11225	13609	20521	42182	47911	39963
(%)	0,51	0,77	0,86	1,19	2,23	2,44	2,03

Broj Srba u državama nastalim dezintegracijom SFRJ, na osnovu popisa stanovništva u tim zemljama početkom XXI veka, iznosi gotovo pola miliona (bez Bosne i Hercegovine).⁴ Popis, kao zvanični izvor podataka, od izuzetnog je značaja jer vrlo često ostvarivanje prava nacionalnih manjina vezuje se za demografske faktore (brojnost i etnička kompaktnost), dok deklarisanje o nacionalnoj pripadnosti je pitanje nacionalne svesti i samoodređenja. U ovom radu, demografska analiza o populacionom kretanju i položaju Srba odnosi se na sve bivše jugoslovenske republike izuzev Bosne i Hercegovine budući da Srbi u toj državi nemaju status nacionalne manjine, već konstitutivnog naroda i punu jednakost sa Bošnjacima i Hrvatima prema Ustavu Bosne i Hercegovine na osnovu Dejtonskog sporazuma (1995).

⁴ Po poslednjem popisu koji je održan 1991. godine, pre raspada SFRJ, u etničkoj strukturi Bosne i Hercegovine, Srbi su činili 31,2%, Muslimani 43,7%, a Hrvati 17,3%. U međuvremenu, iz političkih razloga nije sproveden novi popis stanovništva, a ne planira se ni 2011. godine kada će biti održan u svim ostalim postjugoslovenskim državama. Prema procenama CIA iz 2000. godine, navodi se da Srbi u populaciji Bosne i Hercegovine učestvuju sa 37,1% (Đukanović, 2007).

Slovenija

U poređenju sa ostalim državama koje su nastale na teritoriji nekadašnje Jugoslavije, Slovenija ima najhomogeniji etnički sastav stanovništva. Takođe, i u bivšoj Jugoslaviji, Slovenija je bila etnički homogena, ali se stepen homogenosti smanjivao u periodu posle Drugog svetskog rata zahvaljujući imigracijama budući da je, kao privredno najrazvijenija republika bivše SFRJ, privlačila stanovništvo iz ostalih republika.

Do Drugog svetskog rata u Sloveniji je živeo mali broj Srba i to su bili potomci onih koji su tokom XVI veka bežeći od Turaka naselili Belu Krajinu,⁵ kao i manji broj novopridošlih Srba (oficiri, državnici i drugi). Prema popisu 1948. godine, u Sloveniji je bilo 7,0 hiljada Srba, zatim 11,2 hiljada ili 0,8% ukupnog stanovništva 1953.godine, da bi popis 1961.godine registrovao 13,6 hiljada (0,9%) pripadnika srpske nacionalnosti (tabela 1). U narednom periodu, a naročito zbog intenzivnih imigracionih kretanja početkom 1970-ih godina uslovljenih većom mogućnošću za zapošljavanje, Slovenija je imala pozitivan migracioni saldo, odnosno posmatrano po nacionalnosti, više doseljenih nego odseljenih Srba. Intenzivan rast pripadnici srpske nacionalnosti zabeležili su u periodu 1971-1981, sa 20,5 hiljada (1,2%) na 42,2 hiljada (2,2%) usled ekonomskih migracija ka Sloveniji iz drugih republika (a posebno iz Bosne i Hercegovine). Imigracioni tokovi su se nastavili, da bi po poslednjem popisu u zajedničkoj državi (1991.), Srbi zabeležili maksimalan broj i udeo (47.9 hiljada ili 2,4%), pa su posle Hrvata (2,8%) činili najznačajniju etničku zajednicu u Sloveniji. Pri tome, opravdano se pretpostavlja da je taj broj i veći jer među licima koja su se u popisima deklarirali kao Jugosloveni ima dosta Srba (najčešće oni iz mešovitih brakova), kao i na osnovu podudarnosti populacione dinamike i teritorijalnog razmeštaja Srba i Jugoslovena (Spasovski, Kicošev, Živković, 1993). Većina Srba u Sloveniji rođena je u Bosni i Hercegovini (37,0%), zatim u centralnoj Srbiji (20,2%), Kosovu i Metohiji (3,1%), Vojvodini (3,9%), Hrvatskoj (5,1%), što upućuje na zaključak da se radi o klasičnim ekonomskim migracijama (Komac, 1997). Raspad SFRJ, rat i nacionalizam, manje mogućnosti za zapošljavanje i drugi faktori uzrokovali su iseljavanje Srba iz Slovenije, što je zajedno sa negativnim trendovima u demografskom kretanju, uslovlilo depopulaciju srpske nacionalnosti.

Popis iz 2002. godine, sproveden u samostalnoj državi Sloveniji, registrovao je 1.964,0 hiljada stanovnika, od čega 83,6% čine Slovenci kao matični narod, Srbi po brojnosti predstavljaju drugu etničku zajednicu (40,0 hiljada ili 2,0%), zatim Hrvati (1,8%), Bošnjaci (1,1%) i ostali. Međutim, bez obzira na taj relevantan

⁵ U etnološkoj literaturi se navodi primer Bele Krajine gde Srbi žive preko 450 godina i koji su uspeli u velikoj meri da održe svoj nacionalni identitet, jezik, veru i običaje. Međutim, Srbi nemaju status autohtonog, već alohtonog stanovništva, pa im iz takvog statusa ne pripadaju manjinska prava. Zbog depopulacionih trendova srpsko stanovništvo u Beloj Krajini se smanjilo u poslednjih dvadeset godina skoro za trećinu (u šest sela na ovom području ostalo je samo stotinak Srba) (Ognjanović, 1997)

demografski faktor, u Ustavu se navodi da je Slovenija "država svih svojih građana zasnovana na trajnom i neotuđivom pravu slovenačkog naroda na samoopredeljenje", i izričito se navode samo italijanska, mađarska i romska manjina. Srbi ne uživaju posebna manjinska prava kao što je to slučaj sa italijanskom i mađarskom manjinom koje se tretiraju kao autohtone manjine, a čiji je broj pripadnika znatno manji (Italijana ima oko 3 hiljada, Mađara oko 8,5 hiljada i Roma oko 2,4 hiljada) i zajedno čine samo 0,6% stanovništva Slovenije. Dakle, izvan posebne ustavne zaštite ostaju pripadnici nacionalnih zajednica koji su u SFRJ imali status konstitutivnih naroda. Budući da su na prostoru današnje Slovenije Srbi prisutni od sredine XVI veka, sa pravom se moglo insistirati na uvažavanju relevantnih istorijskih i demografskih činjenica, odnosno na priznanju ustavnopravnog statusa koji je priznat mađarskoj i italijanskoj manjini (Bašić, 1997). Srbi nisu prostorno koncentrisani na jednom području već su rasuti u više opština (najviše ih je u Ljubljani, Mariboru, Celju i Kranju). Teritorijalna disperzija, kao važan demografski faktor, uz ostale razloge, objašnjava zašto nije došlo do unutrašnje homogenizacije srpske populacije, odnosno do šireg ispoljavanja etničkog identiteta.

Nastanak samostalne država Slovenije otvorio je pitanje državljanstva za imigrantsku populaciju, jer se otežavanjem ili nedobijanjem prava na državljanstvo pripadnici novih manjina isključuju iz manjinske zaštite. Kao najeklatantniji primer diskriminacije predstavlja činjenica da veliki broj državljana bivše Jugoslavije (Srbi, Hrvati, Bošnjaci) koji su živeli u Sloveniji pre nastanka samostalne države, dugo čeka na dobijanje državljanstva i zbog toga ne može koristiti manjinska prava. Srbi koji su imali status konstitutivnog naroda, a čiji su pripadnici na radu u Sloveniji, gotovo preko noći našli su se u poziciji pripadnika imigrantske ekonomske zajednice (Grečić, 1997). Tako su sa formiranjem nove države radikalno se promenili i uslovi očuvanja nacionalnog identiteta Srba. Slovenački jezik je zvaničan jezik (mađarski i italijanski imaju status zvaničnog jezika u etnički mešovitim sredinama), dok srpski jezik gubi društvenu vrednost i ograničava se samo na komunikaciju između pripadnika srpske etničke zajednice. Srbi nisu priznati kao nacionalna manjina zbog čega su im uskraćena sva kolektivna prava, što potvrđuju i popisni podaci po kojima je broj lica koji su naveli srpski kao maternji jezik (31,3 hiljade) manji od ukupnog broja Srba, što ukazuje na proces asimilacije.⁶

Slovenija je u povoljnijem ekonomsko-političkom položaju u odnosu na ostale države bivše federacije s obzirom na činjenicu da je i pre dezintegracije SFRJ

⁶ Usvajanje drugog jezika najpre kao govornog, a zatim i kao maternjeg, ukazuje na delovanje etnogenetskih i asimilacionih procesa. Pojava alterofonije uslovljena je malobrojnošću i prostornom disperzivnošću etničkih zajednica, kao i društveno-političkim okolnostima. Vremenom, "spoljni" jezik postaje sve više govorni jezik, dok se etnički jezik zadržava u komunikaciji sa sunarodnicima i unutar porodice. Mada je poznavanje zvaničnog, službenog jezika države u kojoj žive nesumnjivo u interesu svih manjinskih zajednica, istovremeno je neophodno, u cilju očuvanja sopstvenog nacionalnog identiteta, da poznaju i unapređuju svoj maternji jezik (Raduški, 2005).

bila ekonomski razvijenija, da je bila pošteđena ratnih razaranja, a da je danas i članica Evropske unije, pa se s punim pravom očekuje da posle dvadeset godina od osamostaljenja poštuje koncept građanske države i prava svih građana bez obzira na njihovu nacionalnu, versku i jezičku pripadnost.

Hrvatska

Hrvatsku odlikuje heterogena etnička struktura bimodalnog tipa. Posle Hrvata, drugi po brojnosti su Srbi, dok sve ostale etničke grupe, pa čak i one koje se mogu smatrati autohtonim, imaju mali udeo u ukupnom stanovništvu (Mađari, Česi, Italijani i drugi). Nakon raspada bivše Jugoslavije i stvaranja nove samostalne države, Hrvatska je postala znatno nacionalno homogenija. Analiza popisnih rezultata pokazuje da po prvom popisu posle Drugog svetskog rata (1948.), pripadnici srpske nacionalnosti broje 543,8 hiljada (14,5%) (tabela 1). Populacioni rast beleže sve do 1971. godine kada je registrovan maksimalan broj (626,8 hiljada), kao rezultat pozitivnog prirodnog priraštaja koji je bio čak viši od republičkog proseka, jer su autohtone srpske teritorije u ovoj republici pretežno bile ruralne. Otuda je i pored negativnog migracionog salda srpsko stanovništvo u Hrvatskoj sve do 1970-ih godina apsolutno raslo.⁷

U periodu 1971-1981, broj Srba se smanjuje na 531,5 hiljada, a udeo na 11,5%. što je rezultat demografskih varijabli (emigracije i opadanje prirodnog priraštaja), ali i etničke mimikrije, tj. izjašnjavanjem Srba kao Jugoslovena.⁸ Prostorni razmeštaj pokazuje da je značajnija koncentracija Jugoslovena zabeležena u naseljima srpskog etničkog prostora, u delovima istočne i zapadne Slavonije, Banije i Like (od 10,0%-25,0% ili čak 25,1%-50,0% ukupnog stanovništva), dok na prostorima na kojima pripadnici hrvatske nacionalnosti imaju visok stepen etničke homogenosti evidentni su manji udeli lica deklariranih kao Jugosloveni. U popisu 1991. godine broj Srba je povećan i iznosi 581,7 hiljada (12,2%), što je posledica buđenja nacionalne svesti i društveno-političkih okolnosti u kojima je sproveden taj popis. U međupopisnom razdoblju 1991-2001, došlo je do nacionalne

⁷ U periodu posle Drugog svetskog rata, Srbi u Hrvatskoj su imali negativni migracioni saldo, odnosno preko dva puta više iseljenih u druge republike (pretežno u Srbiju), nego doseljenih u Hrvatsku. S obzirom da je Hrvatska bila ekonomski razvijenije područje u SFRJ, ovakvo odstupanje Srba od migracionog smera svih drugih nacionalnosti u Hrvatskoj (koji su imali pozitivan saldo) ukazuje na etnocentrične migracije i izražene trendove etničke homogenizacije koji su se odvijali preko migracija prvenstveno iz političkih razloga (Petrović, 1987).

⁸ Broj lica koja su se deklarirala kao Jugosloveni povećan je u periodu 1971-1981. godine sa 84,1 hiljada na 379,1 hiljada, odnosno sa 1,9% na 8,2% u ukupnom stanovništvu Hrvatske. Ovde je reč pre svega o srpskom stanovništvu jer je politička klima stvorena nacionalističkim pokretom Hrvata 1970-ih godina nametnula Srbima privremeno odricanje od sopstvenog etničkog identiteta i etničku mimikriju kroz izjašnjavanje kao Jugosloveni (Spasovski, Kicošev, Živković, 1993). Pored Srba, kategorija Jugoslovena obuhvatala je i deo lica poreklom iz drugih etničkih grupa i nacionalno mešovitih brakova.

homogenizacije stanovništva Hrvatske, odnosno povećanja udela većinske nacije (sa 78,1% na 89,6%) uslovljenog prvenstveno "etničkim čišćenjem" i izbegličkim emigracijama Srba.⁹ Prisilne i voljne migracije stanovništva i brojni drugi faktori, kao što su asimilacija, nepovoljni demografski trendovi (nizak natalitet i negativni prirodni priraštaj), mešoviti brakovi, deklarisanje kao Jugosloveni i drugo, uticali su na smanjenje srpske populacije gotovo za dve trećine. U 2001. godini registrovano je 201,6 hiljada Srba (4,5%) i u odnosu na deset godina ranije drastično smanjenje (za oko 380 hiljada). Ostale manjinske zajednice participiraju sa oko 0,5% (Bošnjaci 0,5%, Mađari 0,4%, Italijani 0,4% Jevreji 0,5%).

Regionalno posmatrano, Srbi su prostorno homogenizovani u Slavoniji kao etnički heterogenom području, gde je njihov broj nakon ratnih događanja 1990-ih godina prepolovljen.¹⁰ Inače, Srbi koji su u toku rata (1992-1995) živeli u delovima Hrvatske pod kontrolom hrvatske vlasti iz političkih razloga određivani su kao autohtona manjina, a oni koji su bili na teritoriji Istočne Slavonije pod upravom sopstvenih institucija određivani su kao "pobunjeni Srbi" ili kao "nova manjina" (Janjić, 2010).

Ustav Republike Hrvatske konstituše Hrvatsku kao "nacionalnu državu hrvatskog naroda i državu pripadnika onih naroda i manjina koji su njeni državljani, Srba, Muslimana, Slovenaca, Čeha, Talijana, Mađara, Židova i drugih kojima jamči ravnopravnost s građanima hrvatske nacionalnosti". Regulisanje položaja svih (kako starih tako i novih manjina, a posebno srpske manjine čiji su pripadnici do tada imali status konstitutivnog naroda) pokušalo se rešiti donošenjem zakona o ljudskim pravima i slobodama etničkih i nacionalnih manjina, ali taj zakon nije bio izraz stvarne unutrašnje političke volje da se reči manjinska problematika, već međunarodnih pritisaka (Tatalović, 2002). Hrvatska je prihvatajući međunarodne obaveze koje se odnose na prava nacionalnih manjina postigla značajan nivo za bolje ostvarivanje i zaštitu manjinskih prava što je, između ostalog, uslov za ulazak u Evropsku uniju. Donet je Ustavni zakon, ratifikovane su uglavnom sve međunarodne konvencije koje se odnose na poštovanje prava nacionalnih manjina, ali nije bilo dovoljno političkih pretpostavki da sve što je zapisano u zakonima bude sprovedeno u praksi. Srpska manjina u Hrvatskoj se objektivno nalazi negde između integracije i asimilacije s obzirom da proces povratka Srba i posle petnaest godina izbeglištva nije završen i odvija se otežano zbog nesigurnosti povratka, nemogućnosti zapošljavanja, nerešenog pitanja stanarskih prava, neisplaćenih

⁹ U Srbiji je 1996. godine, registrovano 617,7 hiljada izbeglica (preko 92% su Srbi), od čega je najviše došlo iz Hrvatske (330,1 hiljada ili 53,4%), a zatim iz Bosne i Hercegovine (266,3 hiljada ili 43,1%), dok relativno mali broj iz Slovenije (6,2 hiljada ili 1%) i Makedonije (2,9 hiljada ili 0,5%). Prema podacima UNHCR iz 2009. godine, Srbija je jedina zemlja u Evropi i peta u svetu u kojoj status izbeglica još uvek nije rešen (Raduški, 2000).

¹⁰ Pre Drugog svetskog rata (popis 1931.godine) u Slavoniji je bilo 166,7 hiljada Srba (22,0%), prema poslednjem popisu sprovedenom u zajedničkoj državi (1991.godine) 167,1 hiljada (17,1%), a po popisu iz 2001. godine 78,1 hiljada (8,8%) Srba. (Lajić, Bara, 2010)

penzija, kao i veoma otežane integracije u društvo zbog velike međuetničke distance. Sadašnji zakonski propisi formalno ne uskraćuju Srbima u Hrvatskoj neka kolektivna prava, kao što su pravo na vlastitu kulturu, na ispovedanje i praktikovanje vlastite religije, na slobodnu upotrebu jezika i pisma, pravo na obrazovanje na vlastitom jeziku, i političko predstavljanje na lokalnom, regionalnom i državnom nivou. Okvir za ostvarenje ovih prava postavljen je novim Ustavnim zakonom o pravima nacionalnih manjina Republike Hrvatske (2002.) i posebnim zakonima kojima su nacionalnim manjinama osigurana sva kolektivna prava prema najvišim međunarodnim standardima. Dakle, problem nije u domenu postojećih zakona, već u njihovom sprovođenju.

Makedonija

Makedoniju odlikuje bimodalna etnička struktura stanovništva (najbrojnija etnička grupa su Makedonci, a zatim Albanci), čije su karakteristike posle Drugog svetskog rata sve izraženije. Demografski razvoj pripadnika srpske nacionalnosti na prostoru Makedonije u XX veku veoma je specifičan.

Do Drugog svetskog rata srpska populacija je jačala zahvaljujući visokom prirodnom priraštaju, a naročito pozitivnom migracionom saldu. Naime, između dva svetska rata izvršeno je plansko naseljavanje, kolonizacija srpskog stanovništva iz raznih delova Jugoslavije, ali je tokom Drugog svetskog rata proteran najveći deo kolonista, kao i autohtone srpske populacije. Posle rata komunističke vlasti su zabranile povratak proteranih Srba, što je ostavilo dugoročne negativne posledice na njihov demografski razvitak. Prvi popis posle Drugog svetskog rata iz 1948. godine, registrovao je samo 29,7 hiljada Srba (2,6%), što je u vezi sa ratnim stradanjima i ratnim migracijama (tabela 1). Podaci pokazuju porast do 1980-ih godina, da bi kasniji trendovi demografskog razvoja Srba u Makedoniji bili znatno nepovoljniji u poređenju sa ukupnom srpskom populacijom u SFRJ, što je posledica daljih emigracija, smanjenja stope prirodnog priraštaja, kao i etničke mimikrije odnosno izjašnjavanja jednog dela Srba kao Jugosloveni.¹¹ U Makedoniji je 1981.godine živelo 44,5 hiljada pripadnika srpske nacionalnosti (2,3%), i po brojnosti su predstavljali posle Makedonaca, Albanaca i Turaka, četvrtu etničku zajednicu. Neposredno uoči raspada federalne Jugoslavije, registrovano je 44,2 hiljada Srba (2,2%), a samo tri godine kasnije (Makedonija je 1994. godine imala vanredni popis) broj Srba se smanjuje na 39,6 hiljada (2%). Sa aspekta teritorijalne

¹¹ Od ukupnog broja lica koja su se u bivšoj SFRJ izjašnjavala kao Jugosloveni, po popisu 1981. godine 36,2% otpada na Srbiju, 31,1% na Hrvatsku, 26,8% na Bosnu i Hercegovinu, dok je u Makedoniji izjašnjavanje za Jugoslovene bilo od mnogo manjeg značaja (1,2%). U periodu 1971-1981.godine, u Makedoniji je njihov broj ipak povećan sa 3,7 hiljada na 14,2 hiljada (sa 0,2% na 0,6%), pri čemu teritorijalni razmeštaj Jugoslovena pokazuje da se zone jače koncentracije ovih lica u Makedoniji poklapaju sa zonama u kojima su veći udeli srpske populacije.

koncentracije, oko 80% Srba živi u Skopskoj i Kumanovskoj kotlini, a u dolini Vardara još oko 13%.

Posle dezintegracije i osamostaljivanja Makedonije otvorio se problem položaja Srba i ostvarivanje njihovih ljudskih i manjinskih prava. U makedonskom Ustavu iz 1991. godine, koji garantuje prava i slobode građana, postoje odredbe koje se odnose na prava nacionalnosti sa ciljem njihove ravnopravnosti i zaštite etničkog, kulturnog i verskog identiteta, ali se ne spominju Srbi. Naime, Ustav definiše Makedoniju kao „nacionalnu državu makedonskog naroda u kojoj se obezbeđuje potpuna jednakost njenih građana i trajna koegzistencija makedonskog naroda sa Albancima, Turcima, Vlasima, Romima i drugim nacionalnostima koje žive u Republici Makedoniji“. Dakle, u ustavnom tekstu Srbi se taksativno ne navode kao nacionalnost, odnosno kao pripadnici neke od spomenutih "glavnih manjina".

Po poslednjem popisu iz 2002. godine Makedonija je imala 2022,5 hiljada stanovnika, od čega Makedonci čine 1,3 miliona (64,2%), Albanci 509,1 hiljada (25,2%), Turci 77,9 hiljada (3,8%) Romi 53,9 hiljada (2,7%) i Srbi 35,9 hiljada (1,8%), dok ostale nacionalnosti participiraju pojedinačno ispod 0,5%. U međupopisnom periodu 1991-2002, broj Srba se smanjio za oko 15%, a razlozi su iseljavanje (veliki broj zaposlenih u nekada saveznoj administraciji) i postepena asimilacija. Imajući u vidu demografske pokazatelje ostaje nejasno zašto je marginalizovano prisustvo Srba na teritoriji makedonske države, koji su se zbog toga objektivno našli u nepovoljnijem položaju u odnosu na ostale manjine, a što se manifestuje u svim oblastima društvenog života (obrazovanje, kultura, mediji, itd.). Tako, nekoliko hiljada Srba nema makedonsko državljanstvo, obrazovanje na srpskom jeziku pohađa samo stotinak učenika (do sredine 1980-ih godina bilo ih je preko 6,5 hiljada), a gimnazija u Skoplju je ukinuta još 1986. godine, postoji nekoliko osnovnih škola u većim gradovima (Kumanovo, Skoplje), dok u oblasti kulture nema nijedna srpska institucija, što sve upućuje na krizu nacionalnog identiteta i proces asimilacije Srba (Veljković, 2004).

Sa raspadom zemlje, makedonski Srbi su se našli u nepovoljnom ekonomskom i socijalnom položaju, a status nacionalne manjine stekli su tek ustavnim promenama na osnovu tzv. Ohridskog sporazuma. Naime, novi Ustav Republike Makedonije iz 2001. godine (donet posle potpisivanja tog sporazuma), reguliše ustavno-pravni status Srba (taksativno su navedeni u novom Ustavu) čime je omogućeno da budu zastupljeni u Savetu za međunacionalne odnose Sobraanja Makedonije. To čini dobru osnovu za brže rešavanje srpskog nacionalnog pitanja u Makedoniji, ali je za to neophodno i veće angažovanje Srbije kao matične države.

Crna Gora

Etnička i konfesionalna struktura Crne Gore i pored toga što je reč o relativno malom prostoru veoma je šarolika i u stalnim promenama. Zbog spleta istorijskih okolnosti i politike koja je vođena posle Drugog svetskog rata, stanovništvo

različitih religijskih pripadnosti u određenim društveno-ekonomskim i političkim prilikama izjašnjavalo se o nacionalnom pitanju različito i pored toga što su im koreni isti. "Deo stanovništva pravoslavne vere na teritoriji Crne Gore i Srbije nekada se izjašnjavalo kao Srbi, a nekada kao Crnogorci i pored toga što je reč o jednom narodu-srpskom" (Rudić, 1993). Pitanje etničke istorije i srpskog roda Crnogoraca je u značajnoj meri ispolitizovano, ali obimna literatura ukazuje na "kontinuitet etničkog opredeljenja Crnogoraca i oblikovanjem srpskog etničkog bića Crnogoraca u prostoru i vremenu" (Vlahović, 1993).

Promene u broju Srba u Crnoj Gori u popisima posle Drugog svetskog rata karakterišu znatne oscilacije i određene nelogičnosti koje nisu zasnovane na demografskim trendovima, već na promenama u načinu izjašnjavanja uslovljenom određenim društveno-političkim prilikama. Treba istaći da je u Crnoj Gori zabeležen najbrži populacioni rast Srba na tlu bivše SFRJ, ali fluktuirajući rast, jer su se od jednog do drugog međupopisnog perioda naizmenično smenjivale vrlo visoke i vrlo niske stope rasta, pa čak i negativne (tabela 1). Popis posle Drugog svetskog rata (1948.), kada su se Crnogorci po prvi put mogli izjašnjavati kao poseban narod, registrovao je 6,7 hiljada (1,8%) Srba.¹²

Demografski dinamizam Srba nakon toga značajno varira u pojedinim razdobljima, jer je odlučujući uticaj imala promena nacionalnog identiteta, dok je delovanje migracija i prirodnog priraštaja bilo od manjeg značaja. Na primer, tokom 1960-ih godina broj lica srpske nacionalnosti je porastao (za više od 25 hiljada), a broj Crnogoraca se smanjio (za oko 28 hiljada). U periodu 1971-1981 zabeleženo je drastično opadanje broja Srba (a povećanje Crnogoraca i Jugoslovena),¹³ što se može dovesti u vezu sa "etatičkim snaženjem jugoslovenske republike posle Ustava iz 1974.godine, pa se većina etničkih konvertita ponovo odlučuje da bude državotvorni narod-Crnogorci" (Spasovski, Kicošev, Živković, 1993). Političke promene koje su prethodile raspadu SFRJ uticale su na značajni porast broja Srba u narednom međupopisnom periodu (za gotovo tri puta), a opadanje broja Crnogoraca i Jugoslovena. Popis iz 1991. godine registruje 57,5 hiljada Srba što je činilo 9,3% ukupnog stanovništva. Neravnomeran rast i značajne oscilacije rezultat su specifičnog odnosa srpske i crnogorske nacije i samim tim promene prilikom izjašnjavanja u pogledu njihove etničke pripadnosti. Sve to ukazuje na veliki značaj

¹² Popis iz 1948. je od posebnog značaja jer su se nacionalno mogli deklarirati Makedonci i Crnogorci, što predstavlja prvo statističko utvrđivanje njihovog broja na teritoriji tadašnje države. Naime, po popisu pre Drugog svetskog rata (1921.), etnička struktura mogla se utvrditi samo posredno preko pitanja o maternjem jeziku i veroispovesti, ali ova dva obeležja nisu ukrštena tako da je grupa srpskohrvatskog jezika ostala neraščlanjena, dok se makedonski jezik nije mogao upisivati kao odgovor na pitanje o maternjem jeziku. Zbog toga, za Makedonce i Crnogorce statistički pokazatelji nisu bili raspoloživi. U popisu 1931. godine, pitanje o narodnosti bilo je samo formalne prirode jer su sva lica južnoslovenskog etničkog porekla iskazivana kao celina, dok su ostali navodili svoju nacionalnu pripadnost (Raduški, 2007).

¹³ U pogledu populacione dinamike, lica koja su se deklarirala kao Jugosloveni beleže veliki porast, sa 10,9 hiljada (2,0%) u 1971. godini, na 31,2 hiljada (5,3%) u 1981.godini.

nedemografske varijable koja je često imala presudan uticaj na populaciono kretanje. Naredni popis, koji je održan 2003. godine u Državnoj zajednici Srbija i Crna Gora, pokazao je da u Crnoj Gori nema većinskog naroda, budući da od ukupno 620,1 hiljada, Crnogorci broje 267,7 hiljada (43,2%), a Srbi 198,4 hiljada (32,0%). Od ostalih nacionalnosti relevantne udele beleže Bošnjaci (7,8%), Albanci (5,0%), Muslimani (4,0%) i Hrvati (1,1%). U pogledu deklarisanja o maternjem jeziku, oko 64% stanovništva Crne Gore se izjasnilo da govori srpski jezik.

Na osnovu održanog referenduma iz 2006. godine, Crna Gora je nezavisna i suverena država, a 2007. godine Skupština je donela novi Ustav, po kome je Crna Gora "građanska, demokratska, ekološka i država socijalne pravde, zasnovane na vladavini prava." U preambuli Ustava se navodi da "kao slobodni i ravnopravni građani pripadnici naroda i nacionalnih manjina koji žive u Crnoj Gori su: Crnogorci, Srbi, Bošnjaci, Albanci, Muslimani, Hrvati i drugi, privrženi demokratskoj i građanskoj Crnoj Gori." Službeni jezik je crnogorski, dok su ćirilčno i latinično pismo ravnopravni, a u službenoj upotrebi su još i srpski, bosanski, albanski i hrvatski jezik.

Nakon osamostaljenja ove republike postavilo se i pitanje adekvatnog regulisanja prava pripadnicima srpske etničke zajednice. Iako je građanska, Crna Gora *de facto* funkcioniše kao nacionalna država, a kroz odredbe o crnogorskom jeziku i statusu kanonski nepriznate Crnogorske pravoslavne crkve, vrši se svojevrsna asimilacija srpskog stanovništva, pri čemu Srbi još uvek nemaju priznat status nacionalne manjine. "Težnja vladajućih političkih elita jeste suštinski vezana za blagu asimilaciju određenog dela srpskog korpusa, a sa ciljem da osigura nadpolovično učešće Crnogoraca u ukupnom broju stanovnika ove države" (Đukanović, 2007). Očuvanje nacionalne osobenosti Srba u Crnoj Gori biće otežano u narednom periodu u uslovima kada im još uvek nisu priznata osnovna kolektivna prava i kada je njihov status pravno nedefinisan. Istovremeno, aktuelne vlasti pokušavaju da ospore dobijanje dvojnog državljanstva iz straha da će mnogi od njih pokrenuti pitanje dobijanja srpskog državljanstva.

Zaključna razmatranja

U mnogim državama, mada se generalno nastoje osigurati prava manjina, postoji strah da bi manjine uz pomoć međunarodnog prava i politike mogle ostvariti samostalnost ili visoki stepen teritorijalne autonomije što otvara mogućnost za njihovu secesiju. Zato je neophodno voditi računa kako o pravima manjina tako i o interesima matične države i države u kojoj se manjina nalazi. Sve države bi trebalo da uspostave sistem manjinske zaštite na odredbama i standardima OUN, OEBS-a, Saveta Evrope i drugim oblicima regionalne zaštite, kao i na bilateralnim sporazumima. "Sve dok su manjine uverene da će im većina dati što je moguće manje, a većina veruje da svaki ustupak manjinama otvara nove zahteve, manjinski problemi neće biti rešeni na pravi način" (Tatalović, 2001). Zato je za trajno i

efikasno rešenje manjinskih problema neophodna što bolja međusobna saradnja novonastalih država na prostoru bivše SFRJ, pravna i demokratska država, etnička tolerancija, kao i objektivan odnos međunarodne zajednice prema svim balkanskim državama. Danas se sve više govori o kulturnoj sferi u kojoj se nalazi suština etničkih sukobljavanja i izgradnji poverenja između većinskog i manjinskog stanovništva jer samo međuetnička i politička tolerancija predstavlja alternativu drugim vidovima etničke politike. U okviru saradnje među postjugoslovenskim državama manjinsko pitanje mora biti prioritet, jer zaštita manjina nije više diskreciono pravo, već neophodnost i obaveza svake države.

Na osnovu komparativnog pregleda demografskog razvitka i položaja Srba u državama nastalim na prostoru bivše SFRJ, može se zaključiti da srpska nacionalna manjina u tim državama formalno-pravno mnogo bolje stoji nego što je njen stvarni položaj. Tako, ustavni i zakonski položaj Srba kao nacionalne manjine u Hrvatskoj i Makedoniji jeste regulisan u skladu sa međunarodnim standardima, ali su u praksi suočeni sa asimilacijom, dok je njihov status u Sloveniji i Crnoj Gori prilično nedefinisan. Pripadnici srpskog naroda koji žive u postjugoslovenskim državama, faktički postavši nova manjina još su u fazi organizovanja u cilju potpunijeg ostvarenja manjinskih prava i poboljšanja svog položaja. U tome veliki značaj, pored ustavnih zakona tih država (čime je proširena mogućnost ostvarenja prava manjina) ima i ratifikovanje međunarodnih dokumenata (Okvirna konvencija za zaštitu nacionalnih manjina, Evropska povelja o regionalnim i manjinskim jezicima, i dr.), ali i matična država koja prateći ostvarenje tih prava i aktivno pomažući pripadnike svog naroda van svojih granica, uspostavlja bolju saradnju, komunikaciju i čvršću veze sa njima. Takođe, redovna ulaganja u političku, ekonomsku i kulturnu emancipaciju od posebne je važnosti za razvoj i opstanak srpske manjine, pa je neophodno da postoji jasna strategija državne politike prema Srbima u regionu.

Na kraju, važno je istaći da ostvarivanje manjinskih prava ne zavisi samo od normativnih rešenja, već i od dubljih društvenih promena, demokratizacije društva, kao i od dobre međunarodne saradnje između Srbije i svih država nastalih na prostoru bivše Jugoslavije. Napredovanje ovih zemalja u pravcu evropskih integracija i njihova zajednička želja da postanu članice Evropske unije, postavlja kao imperativ upravo zaštitu prava i regulisanje položaja nacionalnih manjina, što je i pokazatelj njihove demokratičnosti, političke transformacije i stabilizacije. S druge strane, integracija nacionalnih država u Evropsku uniju u značajnoj meri menja i položaj nacionalnih manjina, kao i većinsko-manjinske odnose, pri čemu se može pretpostaviti i promena nacionalnog identiteta od čvrstog i tradicionalnog u flotantni, koji neće biti jedini izvor i način samoodređenja.

Literatura

Bašić, G. (1997). Položaj etničkih manjina u državama nastalim na prostoru prethodne Jugoslavije, u: V. Petrović (ur.) *Srbi u Sloveniji*, Svetska srpska zajednica, Beograd, 1-27.

- Brunner, G. (1994). Nation-States and Minorities in the Eastern Part of Europe, *Review of Minority and Ethnic Studies*, No. 2, 34-47.
- Capotorti, F. (1991). *Study on the Right of persons belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities*, United Nations, New York, 1991.
- Đukanović, D. (2007). Položaj Srba u postjugoslovenskim državama, *Nova srpska politička misao*, 15/3-4, 367-377.
- Grečić, V. (1997). Položaj Srba u Republici Sloveniji, u: V.Petrović (ur.), *Srbi u Sloveniji*, Svetska srpska zajednica, Beograd, 64-68.
- Janjić, D. (2010). Nove nacionalne manjine i demokratska manjinska politika, u: D. Babić i D. Župarić-Iljić (ur.), *Nacionalne manjine kao faktor stabilnosti u međunarodnim odnosima Hrvatske i Srbije*, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb, 209-219.
- Komac, M. (1997). Srbi u Sloveniji, u: V.Petrović (ur.), *Srbi u Sloveniji*, Svetska srpska zajednica, Beograd, 126-147.
- Lajić, I. i M. Bara (2010). Kretanje broja Srba u Slavoniji i Hrvatskoj tijekom XX stoljeća, u: D.Babić i D. Župarić-Iljić (ur.), *Nacionalne manjine kao faktor stabilnosti u međunarodnim odnosima Hrvatske i Srbije*, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb, str. 39-65.
- Ognjanović, D. (1997). Pogled kroz prošlost i viđenje budućnosti Srba u Beloj Krajini, u: V. Petrović (ur.), *Srbi u Sloveniji*, Svetska srpska zajednica, Beograd, 103-112.
- Petrović, R. (1987). *Migracije u Jugoslaviji i etnički aspekt*, Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, Beograd.
- Raduški, N. (2007). *Nacionalne manjine u Centralnoj Srbiji-etničke promene i demografski razvoj*, Institut društvenih nauka, Beograd.
- Raduški, N. (2005). Jezik kao prepoznatljivo obeležje nacionalnog identiteta, *Statistička revija*, LIV, 1-4, 29-38.
- Raduški, N (2000). Problem izbeglištva u Srbiji kao specifičan vid migracija i moguća rešenja. *Glasnik*, 5, 133-139.
- Rudić, V. (1993). Etnička struktura stanovništva Crne Gore posle Drugog svetskog rata, u: M.Spasovski (ur.), *Etnički sastav stanovništva Srbije i Crne Gore i Srbi u SFR Jugoslaviji*, Geografski fakultet, Beograd, 210-235.
- Smit, A. (1998). *Nacionalni identitet*, Biblioteka XX vek, Beograd.
- Spasovski, M., Kicošev, S. i Živković, D. (1993). Broj i teritorijalni razmeštaj Srba i Crnogoraca u SFRJ posle Drugog svetskog rata, u: M. Spasovski (ur.), *Etnički sastav stanovništva Srbije i Crne Gore i Srbi u SFR Jugoslaviji*, Geografski fakultet, Beograd. 285-321.
- Stanovčić, V. (2009). Pojam nacionalne manjine i tretiranje individualnih i kolektivnih prava, *Godišnjak FPN 2008*, str. 495-497.
- Tatalović, S. (2001). *Manjinski narodi i demokracija*, Centar za toleranciju i dijalog, Podgorica.

- Tatalović, S. (2002). Položaj nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj, u: G. Bašić (ur.), *Demokratija i nacionalne manjine*, Centar za istraživanje etniciteta, Beograd, 231-290.
- Veljković, D. (2004). Bitno pogoršan položaj Srba u Makedoniji, *Teme*, XXVIII/2, str. 831-846.
- Vlahović, P. (1993). Srpski rod Crnogoraca, u: M. Spasovski (ur.) *Etnički sastav stanovništva Srbije i Crne Gore i Srbi u SFR Jugoslaviji*, Geografski fakultet, Beograd, str. 193-210.